

Леонід Панасюк

ДО ВИТОКІВ БІЛІНГВІЗМУ В УКРАЇНІ:
МОВНА АСИМІЛЯЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ
У МЕЖАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Політичний досвід українства має цікаву особливість: в історичному проміжку формування нації українське місто не стало її постійною основою, лише на короткі періоди, беручи на себе провід національного відродження. Врешті, такий розвиток мав результатом протистояння зросійщеного (спольщеного) міста українському селу, що й визначило мету дослідження: з'ясувати, за яких обставин українське суспільство було змушене змінювати свої мовні норми, переходячи, в кращому разі, від одномовного середовища до двомовного, білінгвістичного, а в гіршому — до одномовного (російськомовного, польськомовного, німецькомовного і т.д.).

Двомовність і багатомовність, зазначає А.Загнітко — це наявність і функціонування в межах одного суспільства (здебільшого — держави) двох або кількох мов¹. В основу запропонованих О.Чердниченком класифікацій (за якісними та кількісними ознаками) двомовність/багатомовність розглядається за ступенем поширення, ціннісною орієнтацією, рівнем розмежування мовних систем, характером комунікативного включення. За ступенем поширення розрізняються індивідуальна та колективна (масова) двомовність. За ціннісною орієнтацією двомовність може бути горизонтальною (коли мови оцінюються однаково) та вертикальною (коли одній мові віддається перевага на шкалі цінностей стосовно іншої). За рівнем розмежування мовних систем, що перебувають у контакті, виділяється координативна (чиста) та субординативна (змішана) двомовність. За характером комунікативного включення спостерігається активна та пасивна двомовність².

Політичний і мовно-культурний розвиток держави — це взаємопов'язані і взаємообумовлені процеси³, отже, спробуймо в історичному контексті визначити політичні причини, що викликали появу вертикальної колективної субординативної (маємо справу головню з асиміляцією українців) двомовності в Україні.

Досліджуючи минулі часи, можемо визначити чітку закономірність між існуванням державності та домінуючим мовним середовищем. Тому зайвим буде говорити про проблему білінгвізму мешканців Київської Русі, оскільки надзвичайно велика кількість населення України мешкала в містах і займалася торгівлею⁴.

Міста в XIV–XV ст. відокремилися від села і стали самостійними організаціями, на думку І.Крип'якевича, внаслідок зростання кількості населення, яке займалося виключно ремеслами та торгівлею, а передусім — поширення німецького права⁵. Виходячи з колонізаційних процесів на теренах України, можна виокремити такі етапи у міському локаційному процесі магдебурзького права:

I. (XIII — середина XIV ст.) — перші прояви в межах Галицько-Волинської держави німецького права, яким користувалися здебільшого німецькі громади міст; перші локаційні привілеї міст.

II. (середина XIV — кінець XV ст.) — значне поширення магдебурзького права на українських землях, які входили до складу Польського Королівства, перші локації міст-магдебургій у Великому князівстві Литовському.

III. (кінець XV–XVI ст.) — поширення магдебурзького права в центральноруських містах та перші локації міст Лівобережжя⁶.

У багатьох містах України протягом декількох століть магдебурзьке (німецьке) право регламентувало відносини, що визначали права та свободи міст, які вибороли особливий правовий статус⁷.

Втрата державності якісно змінює становище міського населення. Проте, якщо у Великому князівстві Литовському населення колишніх земель Київської Русі почувалося в рівноправному становищі з титульною нацією, то із посиленням польського впливу міста України зазнають потужного національного тиску.

У Речі Посполитій було багато міст, переважно малих, здебільшого шляхетських, особливо магнатських, що засвідчувало домінування шляхти над міським населенням. Польські й німецькі міщани створювали, згідно з німецьким правом, станово-корпоративну організацію, тоді як українці, білоруси й литовці були представлені загалом у нижніх міських верствах⁸.

Перебування українських міст у складі Речі Посполитої спричинило їх значне відставання у розвитку і навіть занепад, що супроводжувалося, насамперед, втратою ними попереднього значення як великих культурних центрів, концентрацією основних прибутків від торгівлі й промислів здебільшого в руках некорінних жителів. Саме ці фактори стали найбільш відчутними внаслідок «культурної місії» польської шляхти на українських землях. Позбавлені найважливіших прав і майже всієї участі в муніципальному правлінні, «схизматики» переважно не допускалися до виборних посад, а їх безпосередня виробнича діяльність утруднювалася всілякими обмеженнями, зведеними чужорідною владою в закон. Так, на території Західної України для них відводилися навіть окремі квартали для проживання. Повсюдно заборонялися публічні православні богослужіння та церковні церемонії. Колись могутні міщанські родини автохтонного походження втратили свій вплив, сполячилися й у більшості своїй поповнили лави безпорадної юрби. Замість різниці національностей, фігурувала відмінність релігій: католицизму і православ'я. Перехід з останнього нерідко означав не лише зречення своєї національності, культури та мови, а й виховання дітей у відповідному дусі⁹.

Як і росіяни пізніше, поляки, ставлячи українську мову поза законом, починають наступ на український світ з наступу на українські міста (насихуючи їх поляками, німцями, євреями, вірменами) та на українське православ'я, а тому нищать або нахиляють до своєї церкви конфесійну і світську шляхту, використовуючи для цього найперше мову й освіту. Достатньо зауважити, що цілі сто-

ліття церковні й урядові інституції України змушені були послугуватися польською мовою (а далі, й освітою та культурою). А на Волині в XVII ст. мова та система управління були німецькими¹⁰.

Незважаючи на це, у XVI — першій половині XVII ст. досить швидко зростає кількість міських поселень на всій етнічній українській території, що було зумовлено подальшим суспільним поділом праці. У 40-х роках XVII ст. в Україні нараховувалося близько тисячі міст і містечок. У Київському воєводстві їх було 358, Волинському — 150, Подільському — 111, Брацлавському — 122, Руському — 177, Белзькому — 32, у Холмській землі — 23. Крім того, на Чернігово-Сіверщині було понад 40, на Слобожанщині — близько 20, Півдні — 30, Північній Буковині — 10, на Закарпатті — понад 20 міст і містечок. Напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. на території всіх українських земель їх налічувалося близько 1200. З розвитком господарського потенціалу міських центрів зростала роль міст в економічній консолідації населення України. Основний приплив населення в міста України відбувався з навколишніх сіл і міст, а також з віддалених районів українських земель. Це явище особливо характерне для Подніпров'я¹¹.

Показання України та виникнення братств спричинилося до спротиву панівному мовному становищу Польщі саме в містах. На думку І.Крип'якевича, братська організація і Запорозьке Військо окремо однаково боролися проти шляхетсько-польського режиму: братства організували інтелігенцію, а на Запоріжжі гуртувалися революційно налаштовані елементи. Пізніше обидва середовища спільно організували державу. На той час міщанський стан залишався так само численним і впливовим — до міщан зараховано мало не половину населення¹².

Діяльність представників еліти мала поодинокий характер, тому провід у захисті національно-релігійних прав взяло на себе саме українське міщанство, яке, пише С.Сірополко, було більш-менш заможною верствою завдяки торгівлі і ремісництву та при звичаєною до ведення громадських справ, бо користувалося самоуправою в магістраті та цехових організаціях. Як відомо, церковні братства виникли на українських землях уже в XV ст. (братство при церкві Успенія у Львові). З братських шкіл, що повстали в той час, відомі такі: у Вільні (1588), Городку (1591), Бресті (1591), Мінську (1592), Перемишлі (1592), Белзьку (1594), Могилеві (1597), Замості (1606), Києві (1615), Луцьку (1619 чи 1620),

Пінську (1633), Орші (1648), Рогатині, Вінниці, Немирові, Кам'янці на Поділлі, Крем'янці та ін.

Саме тоді (наприкінці XVI — початку XVII ст.) спостерігається суперництво двох напрямів щодо організації діяльності братських шкіл — латинський та візантійський, що передбачав збереження «своєї слов'янської мови, наймилішої Богові»¹³. Україна опинилася в ситуації полілінгвізму, за якого у школі вивчали латину (крім катехізису та слов'янської граматики), у суспільному житті послуговувалися польською, в релігійній практиці та безпосередньому спілкуванні — польською та українською¹⁴.

Отже, значення братських шкіл для збереження української мови було здебільшого опосередкованим — вони стояли на заваді унії та католицтву на українських землях; сприяли розвитку релігійної та національної свідомості українського народу, поширенню освіти та розвитку української культури. Видавали шкільні підручники і наукові праці, особливо в галузі слов'янської філології¹⁵.

Із підпорядкуванням козацької державності Московському царству, а згодом Російській імперії, одним із напрямів асиміляційної політики було встановлення в містах України російської адміністрації, військових залог, впровадження російськомовної освіти та сповідання православного культу російською мовою.

Москва вперто втручалась у внутрішнє життя України, зокрема у правове й економічне становище міст. Міський патріціат прагнув зберегти колишній статус і внутрішній лад міських поселень. Це була природна реакція на власницькі зазіхання козацької старшини і шляхти, які дедалі сильніше претендували на міські доходи. Якщо раніше він шукав захисту в польського короля, то тепер — у московського царя. Та й самі московські правителі не переставали зображати себе захисниками українського народу від місцевої влади і охоче розпоряджались тим, що їм не належало. Зокрема, цар підтвердив давні права і пільги Києву, звільнив його жителів від ряду податків і зобов'язань. Відповідні царські грамоти отримали Переяслав і Ніжин. Подібні дії московського уряду також виходили за його компетенцію і порушували Березневі статті.

Протизаконні втручання московського уряду мали на меті далекосяжні плани: створювали йому в свідомості рядового козацтва і міщанства імідж захисника їх інтересів, вбивали клин між гетьманом, частиною старшини і шляхти, урядом і народом й дестабілізували ситуацію в Україні. Московський уряд використовував й інші, набагато витонченіші можливості для нароцпування своєї

присутності в Україні. Зокрема, прибулому з військами стольнику Кікіну було дано таємний наказ вносити розкол в українське суспільство¹⁶. Таким чином Москва почала створювати умови для майбутнього перетягування влади, згодом уніфікації, а отже, русифікації краю.

Переяславські статті 1659 р. фіксували втрату Україною незалежності та давали старт її поступовому підпорядкуванню Московії. Остаточна політична перемога царського престолу дала змогу йому встановити реальний військово-політичний контроль над Лівобережною Україною (введення воєвод у ряд міст), приєднавши Військо Запорозьке тепер уже не лише формально, але й фактично, дістати безпосередній доступ до українських людських, матеріальних і фінансових ресурсів, безпосередньо впливати на призначення гетьмана та іншої старшини, продовжити реалізацію геополітичних планів щодо об'єднання всіх «руських» та православних земель в одній державі¹⁷.

На загал, протягом другої половини XVII–XVIII ст. спостерігалося переформування міщанського стану в Україні. Коли на території західних регіонів ці зміни були менш помітними, то в Гетьманщині сталися значні зрушення в соціальній структурі городян, їх світогляді, системі цінностей і політичних орієнтаціях. Це зумовлювалося встановленням «нового порядку» — влади козацької верхівки, а потім — поширенням загальноімперських законів. Дещо не «традиційно» відбувалося становлення міщанства на Слобожанщині, де більшу частину їх, певною мірою «механічно», за наказом «згори», поповнювали за рахунок козаків («військових обивателів»). У південних районах країни, які активно почали освоюватися лише в другій половині XVIII ст., цей процес мав своєрідне «забарвлення», бо набув «суміж» давніх традицій і нових явищ, пов'язаних з перебуванням тут представників різних етнічних культур¹⁸.

Міста Гетьманщини з магдебурзьким правом (їх нараховувалося лише 12) мали незалежну судову систему й адміністрацію. За винятком Полтави, ці міста були розташовані на більш заселеній, традиційно урбаністичній Півночі. Міста без магдебурзького права були зазвичай меншими, мали простішу структуру та вужчу юридичну автономію. Там міське судочинство й адміністрацію здійснював козацький уряд. Але згодом навіть привілейовані міста втратили частину своєї автономії на користь сотенних канцелярій, розташованих у містах. У середині XVIII ст. рівень міського

самоврядування залежав від того, наскільки вдавалося протистояти поширенню влади козацького уряду. Поступово більшість міст стали підпорядковуватися козацькій адміністрації¹⁹.

Під подвійним тягарем української і російської адміністрації муніципальна автономія зазнавала значних утисків. Не визнаючи економічної важливості міст, козацькі зверхники — за винятком гетьманів Самойловича і Мазепи — виключали міщан з будь-якого політичного життя Гетьманщини. Козацька адміністрація постійно брала на себе функції муніципальних установ, а менші містечка переходили у власність нової шляхти.

Як з економічного, так і з політичного погляду, міщани відчували себе дуже непевно. Заможні російські та грецькі купці мали можливість господарювати ефективніше за своїх українських колег. Слаборозвинуті грошові відносини, великі податки, вороже ставлення козацької влади, внутрішня і зовнішня конкуренція, — все це перешкоджало переростанню міщан в окрему соціальну групу і призводило до їх поступового занепаду. У 60-х рр. XVIII ст. правовий «міщанський» статус Гетьманщини мали лише 34 тис. осіб²⁰.

Отже, період становлення козацької влади збігся зі спробами Московського царства перебрати її на себе. Дестабілізація Москвою внутрішньої ситуації в Гетьманщині та непослідовна політика козацької влади щодо міст фактично спонукали міщан до пошуків «патрона» — ним стали представники Московського царства в Україні (спершу воєводи, потім російська адміністрація). Шукаючи захисту, міщани змушені були виявляти свою лояльність до «спасителів», у мовній сфері — переходячи на їхню мову.

Імперська інтеграція українського суспільства, крім козацтва, відбувалася відносно спокійно, без зайвої полеміки і переважного спротиву. На це слід було сподіватися, оскільки міщани, духовенство і селянство являли собою у політичному сенсі найбільш пасивні елементи українського суспільства. Їх менше зв'язували традиції автономної Гетьманщини і вони не мали політичного впливу.

Міщани асимілювалися набагато швидше, ніж козаки, з меншими адміністративно-правовими ускладненнями. По-перше, не спостерігалось жодних непорозумінь щодо соціально-правового статусу українського міщанства: на відміну від шляхти або козаків, міщани відразу набули його імперського визнання. Їхнє становище чітко визначила Міська грамота 1785 р., і воно не відрізнялося від становища міщан інших частин імперії.

По-друге, автономістські традиції серед міщан були настільки слабкими, що запровадження імперських норм не зустріло жодного опору.

Хоча Міська грамота 1785 р. не скасовувала ані магдебурзького права, ані жодного іншого зводу законів, вона все ж таки кардинально перебудовувала структуру міської адміністрації та судочинства. Новостворені адміністративні посади і процедури недвозначно порушували положення магдебурзького кодексу. Але міщани настільки слабо пам'ятали про нього, що, крім Києва, ніде на це навіть не звернули уваги. У 1831 р. магдебурзьке право було офіційно скасоване в Лівобережній Україні. У Києві воно тривало до 1834 р.

Третім фактором, що прискорив імперську інтеграцію, було нестабільне політичне й фінансове становище українських купців. Від часу Переяславської ради московський уряд здійснив низку кроків, щоб перешкодити розвитку української торгівлі, особливо активно така політика проводилася за часів Петра I²¹. Вже у 1780-х рр. міжнародна торгівля здійснювалася переважно через греків та інших іноземців, у той час як внутрішню торгівлю, зокрема на ярмарках, контролювали росіяни. У 1782 р. з 1483 купців, зареєстрованих у Чернігівській губернії (за винятком інших іноземців), було 896 росіян і 587 українців. Навіть за бажання українські купці не могли опиратися Міській грамоті, бо не мали відповідних статків і влади²².

Врешті-решт, Міська грамота 1785 р. була прийнята без особливих проблем, оскільки не зачіпала прав найбільшої групи міських жителів — міщан, які, на відміну від купців, переважно були українцями.

Запровадження Міської грамоти мало далекосяжну мету — інтегрувати українських купців і ремісників в етнічно перемішаний імперський міщанський клас. Саме це, сильніше від усіх інших чинників, обривало зв'язки міщан з минулим Гетьманщини. Українське місто набувало все більш етнічно різноманітного, а лінгвістично — російського характеру. Російська мова була мовою не тільки торгівлі та промисловості, а й урядовою мовою. До русифікації міст спричинилися численні імперські чиновники, що заповнили губернські та повітові міста²³.

Державний контроль зосередився у містах. Вони були центрами різних губернських і земських адміністративних управлінь, мали силу-силенну чиновників і користувалися підтримкою військових

гарнізонів. У деяких містах військові командири виконували поліцейські функції. В інших — офіцери поліції (за винятком нижчих посад) призначалися зверху та підпорядковувалися лише сенатові²⁴.

Як бачимо, входження міського стану до імперської структури відбувалось без особливого опору. З.Когут наголошує на пасивності міщан, що вплинуло на стан мови в містах України, зокрема на процеси переходу до метрополійної мови, формування російської атмосфери міст і, врешті, до формування соціального білінгвізму в межах становлення імперської адміністрації, присутності російських гарнізонів, збільшення іноетнічного населення на території Гетьманщини.

Подальший процес адміністративної уніфікації пов'язаний із колонізацією Півдня України — до якої були прилучені не тільки росіяни, а й інші народи імперії. Внаслідок процесів урбанізації й асиміляційної політики Росії населення в цих регіонах, особливо на Сході та в Криму, стало переважно російськомовним²⁵. Міста Єлизаветград, Новомиргород, Новоархангельськ, Овідіополь розвинулися на базі фортець, побудованих у 40–50-х роках XVIII ст. Олександрівськ взяв свій початок від фортеці на Дніпровській лінії (1770 р.). У 1778 р. виник важливий центр морського суднобудування і перший порт Росії на Чорному морі — Херсон. На Азовському морі великим портовим містом став Маріуполь (1779 р.). Будівництво найбільшого осередку військового суднобудування, а згодом і значного торгового порту — Миколаєва розпочалося в 1788 р. у гирлі р. Інгул²⁶.

Внаслідок економічного розвитку України в XVIII ст. спостерігалось подальше відокремлення промисловості від сільського господарства. В другій половині століття значна частина міських, містечкових і навіть сільських ремісників та промисловців жила частково або виключно за рахунок прибутків зі свого ремесла чи промислу. Відхід від землеробства, праця в наймах на підприємстві чи підробітки «в людях» перетворювали найбільшню частину населення у спролетаризовану масу. Розвиток промисловості в Україні у XVIII ст. призвів не тільки до кількісного зростання населення, у якого формувалися ознаки пролетаріату, а й до значної його концентрації в містах, містечках і навіть селах з великими підприємствами²⁷.

Ще наприкінці XVIII ст. населення українських земель, інкорпорованих до складу Російської імперії, характеризувалося значною перевагою корінних мешканців. На Лівобережжі українці

становили 98,1% населення, в Слобожанщині — 85,9%, на Правобережжі — 88%, у Степовій (Південній) Україні — 71,5%. У 9 українських губерніях за станом 1811 р. проживало 8,7 млн осіб, а на 1863 — уже 13,6 млн. Всього ж упродовж ХІХ ст. населення України в межах Російської імперії зросло більш як утричі (з 7,7 до 23,4 млн осіб). Слід мати на увазі, що таку значну динаміку спричинив не лише його природний приріст, а й міграції інших етнічних груп. Міграційна політика царизму стала одним із визначальних важелів інтеграції України до складу імперії, її поглинання та русифікації. Російський царизм з допомогою усіляких пільг та привілеїв заохочував також заселення українських земель представниками інших національностей, передусім німцями, греками, болгарями, сербами тощо. Найбільше ж заохочувалися до цього росіяни, яким прищеплювали почуття належності до панівної державної нації й усвідомлення нібито історично правомірної їхньої зверхності над людьми інших національностей²⁸.

Захоплення українського ринку стало для російського капіталу стратегічним завданням не тільки в межах імперії, а й у загальноєвропейському контексті. І якщо в українських містах російські купецькі колонії утверджувалися шляхом впертої боротьби з українським купецтвом, то на Півдні імперії вони практично не стикалися з опором. Просування російського капіталу на територію України підривало позиції українського купецтва, нищило місцеві господарські центри, ламало усталене господарське життя. Рух російського капіталу в Україні проходив трьома основними шляхами: перший — через Харків до Азовського моря, другий — через Харків та Катеринослав до Криму, третій — через Чернігів та Полтаву (або Харків і Кременчук) до Одеси та Чорного моря з відхиленнями на Поділля та Бессарабію. Російське купецтво, осідаючи в містах, захоплюючи своїм впливом український ринок зсередини, втягуючи українське купецтво до російського русла, нівелюючи загальноімперським шаблоном особливості України²⁹, стало потужним соціально-економічним підґрунтям для активного насадження російської мови в українських містах, особливо на Півдні.

Розглядаючи русифікацію в економічній площині, О.Реєнт звертає увагу на протекціоністські дії уряду в умовах латентного протистояння національних фінансово-промислових груп і пересічних виробників польських, українських, єврейських, російських. У соціальній сфері відбувалися складніші процеси. Соціальна стратифікація оформлювалася в юридично закріплені майнові ніші.

Привабливість державної та військової служби, підприємництва все більше домінувала над національними рефлексіями. Переважаючим інтересом стає не відрубність, а прагнення до інтеграції та посилення впливів у галузевих горизонталях і управлінських вертикалях³⁰. Разом з тим, входження українських земель до російського ринку, розвиток економічних відносин та ліквідація кріпацтва з часом спричинили надзвичайно швидку диференціацію українського селянства, зміну якісного стану міст, що перетворювалися з ремісничо-торгових на промислові центри³¹.

Починаючи з кінця XIX ст., із розвитком капіталістичних відносин, швидко зростає приплив росіян в міста і на промислові об'єкти України³². Про колонізаторську національну політику царизму свідчить структура міського населення України. Наприкінці XIX ст. корінні мешканці становили тут не більше третини. Найменше українців проживало у великих містах: в Одесі, наприклад, їх налічувалося не більше 6% усього населення, навіть у Києві — лише 22%. Загалом у промисловості, на транспорті та торгівлі працювало трохи більше 9% українців. А серед учених, митців, медичних працівників, церковних служителів їх було й того менше — 0,5%.

Наприкінці XIX ст. внаслідок переселенських рухів частка корінних мешканців України зменшилася з 90 до 80%. Натомість збільшилася кількість росіян: у той період частка останніх серед населення України становила майже 12%. Найбільше їх було серед чиновництва, купецтва й робітництва на Лівобережжі та Півдні України. Разом зі зрусифікованими українцями вони становили тут більшість міського населення³³.

Новозаселені території Південної України та індустріальний Донбас були, у певному сенсі, багатоетнічним плавильним казаном для всіх народів імперії. Тому їх називали «Новоросією», але також і «Новою Європою» чи навіть «Європейською Каліфорнією». Більше того, швидка урбанізація цих регіонів у XIX та XX століттях цілком змінила традиційну модель територіального розселення в Україні, за якою центральні та західні землі становили «стрижень», а південно-східні — периферію. На початок 1920-х років більшість головних міських центрів України вже розташувалися на Південному Сході, а їхня культура була російською³⁴.

Проте у цій царині потрібно визнати пріоритет російського капіталу та робітничого класу, що також сприяло асиміляції українських пролетарів. Участь українців у бурхливому розвитку

цих регіонів була мінімальною, виразно домінували іноземні підприємці та російські робітники. Загалом же індустріалізація Російської імперії відбувалася як у регіонах російського центру, так і на периферії. Проте більшість підприємців була росіянами або іноземцями, а більшість робітників — росіянами. Численні ж неросійські етноси периферії брали в цьому процесі незначну участь. Поява промислових галузей в окраїнних регіонах імперії посилювала інтенсифікацію економічних взаємозв'язків і розбудову залізничного сполучення з центром та (за винятком Польщі) імміграцію російських робітників⁸⁵.

З 1865 по 1875 рр. залізнична мережа України збільшилася більше ніж на третину: в 1865 р. побудована Одеська залізниця, в 1869 р. — Південна та Донецька, в 1870 р. — Південно-Західна, в 1873 р. — Придніпровська⁸⁶. Було побудовано 12 тис. км. залізниць, зокрема, що з'єднували Москву та Севастополь і Одесу. Саме тоді, зазначає О.Міллер, починається активне зростання міст⁸⁷.

Переважаючий іноетнічний елемент в Україні мало суперечливі наслідки. З одного боку, воно позитивно впливало на розвиток господарства, обмін професійним, культурним і науковим досвідом. З іншого ж, насамперед через те, що професійна структура населення неукраїнських національностей була специфічно профільованою (росіяни головним чином вливались у велику промисловість, сферу управління, науку, освіту, церковну службу, євреї займалися ремеслом і торгівлею, німці і чехи захопили провідні позиції в сільськогосподарському товарному виробництві, особливо технічних культур, і т.д.), це ставало об'єктивною перешкодою на шляху природного розвитку соціальної структури української нації, наперед зумовлювало її деформований характер, викликало особливу гостроту проблеми «місто й село» не лише в етнічному та мовному аспектах, а й у сферах освіти, науки, культури, мистецтва⁸⁸.

Е. Вілсон зазначає, що нове ставлення до українців з боку імперії мало наслідком репресивні заходи 1863 та 1876 років (низка заборон та обмежень щодо використання української мови, переслідування навіть напівприватних українських товариств). Це відбувалося саме тоді, коли розгорталася модернізація, — отже, українцям було надзвичайно складно брати участь у формуванні міської, писемної культури на власних, а не російських умовах⁸⁹. Ю.Шевельов додає ще одну вагому причину — повна відсутність україномовної чи бодай прихильної до української мови буржуазії. За Чикаленком він називає лише чотири такі родини: Симиренко,

Леонтович, Аркас, Чикаленко. Це також підривало престиж української мови, а на практиці позбавляло її економічного підґрунтя⁴⁰.

Уже на той час активізується асиміляція, особливо на Півдні України: українці, італійці, греки, євреї сприймали державну російську мову як функціонально першу, адаптуючись до російської культури. Ці процеси активізувалися за допомогою освіти, релігії, преси, які функціонували російською мовою⁴¹. Царизмові, ідеологія і політична практика якого однозначно спрямовувалися на деетнізацію українства і його розчинення у «російському морі», вдалося крок за кроком витіснити з міського вжитку українську мову⁴².

Російська мова й культура, а також православ'я набували щораз більшого значення як інструменти досягнення однорідності. На думку А.Каппелера, окремі етнічні групи у селах, етнорелігійні групи в містах жили цілком ізольовано одна від одної і дотримувалися своїх традиційних культур. Якщо ж представники селянських мас потрапляли до міста й піднімалися там по соціальній драбині, то вони зазвичай асимілювалися правлячою етнічною групою: латиші й естонці германізувалися, литовці, білоруси й українці — полонізувалися або русифікувалися, християнізовані етноси — русифікувалися⁴³.

За підрахунками Н.Шумарової, шлях від україномовного до російськомовного міста Київ пройшов приблизно за 150 років, інші населені пункти — значно швидше. Це зумовлено, перш за все, прискоренням соціального розвитку країни загалом, пов'язаним зі встановленням капіталістичних відносин, зростанням міського населення та його багатонаціональним складом, торгівлею тощо, а також певною національно-мовною політикою, що проводилася урядом в інтересах централізованої держави і позначалася на розвитку світської освіти, форми і види якої регулювалися Міністерством освіти Російської імперії, на книговидавничій та газетній справі, розвитку культури та ін.

Таким чином, **централізована** імперська мовна політика позначалася на характері мовної поведінки в місті, тими чи іншими засобами заохочуючи населення до бажаного типу комунікації. Перепис 1897 р. підвів певні підсумки цієї політики, які для українців виявилися невтішними. Так, з соціального погляду, останні являли собою однорідний соціум — були селянами, а значить, і свою рідну мову, і мовну поведінку ідентифікували з національністю, що надавало розвиткові мови великої демографічної потужності,

проте їх майже повсюдна неграмотність стримувала цей розвиток у межах усного розмовного мовлення, що й заклало підвалини багатьох мовних драм і трагедій у житті народу⁴⁴.

Українці в XIX — на початку XX ст. залишилися аграрною нацією, що значно вплинуло на формування психологічного, соціокультурного архетипу, а також здатність суспільства до самоорганізації, усвідомлення корпоративних та національних інтересів та їх захисту⁴⁵. Урбанізація мала в Україні суто російськомовний характер, внаслідок чого зароджувалося своєрідне протистояння міста і села, витворення мовного бар'єра як константної величини. Внаслідок відсутності української мови в місті тут не міг утворитися найбільш значущий елемент урбанізації мови — міський український наддіалект⁴⁶.

¹ Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія. — Вид. 2-ге. випр. і доп. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток. Лтд», 2007. — С. 187.

² Чередниченко О. Багатомовність і концептуальна картина світу // Українознавство. — 2002. — Ч. 3. — С. 67.

³ Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. — С. 136.

⁴ Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І.Шевчука. — К.: Либідь, 1993. — С. 341.

⁵ Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. редактори Ш.Шевченко, Б.З.Якимович — Львів: Світ, 1990. — С. 128.

⁶ Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI — початок XVII ст.) — Львів: Афіша, 2002. — С. 75–76.

⁷ Мамутов В.К., Устименко В.А. Некоторые аспекты совершенствования правового статуса шахтерских городов // Проблемы развития промышленных городов Украины: Сб. науч. тр. / НАН Украины. Ин-т экон.-прав, исслед. Редкол.: Финагин В.В. (отв. ред.) и др. — Донецк, 1994. — С. 6.

⁸ Кашпелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Пер. з нім. Х.Назаркевич; наук. ред. М.Крикун [Історія країн світу. 2]. — Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. — С. 64.

⁹ Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 224–225.

¹⁰ Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Феномен української мови. Генеза, проблеми, перспективи. Історична місія. — К.: Наша наука та культура, 1999. — С. 14.

¹¹ Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії / Редакційна колегія: Ю.Ю.Кондуфор та ін.; Ін-т історії. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 123, 125.

¹² Крип'якевич І.П. Історія України. — С. 240–250.

¹³ Сірополько Степан. Історія освіти в Україні. — Київ: Наукова думка, 2001. — С. 64–86.

¹⁴ Там само. — С. 94.

¹⁵ Там само. — С. 99.

¹⁶ Борисенко В.Й., Бульвінський А.Г., Візер С.О. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст.: Монографія. — К.: Вид-во «Старий світ»: Вид. Т.Мосієнко, 2006. — С. 63–64.

¹⁷ Там само. — С. 155; Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в російській імперії. — К.: Наукова думка, 2004. — Т. I. — С. 143.

¹⁸ Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — С. 231.

¹⁹ Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — С. 55–56.

²⁰ Там само. — С. 42.

²¹ Винар Богдан. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці / Українське Історичне Товариство, Наукове Товариство ім. Шевченка в Європі, Національна Академія Наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка. Ред. Любомир Винар. — Нью-Йорк; Париж; Львів, 2005. — С. 16–17.

²² Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1760 — 1830. — С. 248–249.

²³ Там само. — С. 250–255.

²⁴ Там само. — С. 183.

²⁵ Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: новітній український державотворчий процес. — К.: Наукова думка, 2004. — Т. III. — С. 100.

²⁶ Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. — С. 104.

²⁷ Там само. — С. 172–173.

²⁸ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.) / Інститут історії України НАН України. — К., 2003. — С. 108–109.

²⁹ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К.: Государственное издательство Украины, 1925. — С. 39–52.

³⁰ Реєнт Олександр. Україна соборна. Наукові розвідки і рецензії. — К.: Генеза, 2006. — С. 61.

³¹ Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — початок XIX ст.) — К., 1958. — С. 80.

³² Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975. — С. 90.

³³ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — К., 2003. — С. 109–110.

³⁴ Вілсон Ендрю. Українці: несподівана нація / Пер. з англ. — К.: «К.І.С.», 2004. — С. 137.

³⁵ Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія, Розпад. — С. 236–237.

³⁶ Кірта Г.М., Пшінько О.М., Агієнко І.В. Залізничі України: Історичний нарис. — Дніпропетровськ: Арт-Пресс, 2001. — С. 128.

³⁷ Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб.: Алетейя, 2000. — С. 190.

³⁸ Макарчук С.А. Український етнос (виникнення та історичний розвиток) — К.: НМК ВО, 1992. — С. 75.

³⁹ Вілсон Ендрю. Українці: несподівана нація. — С. 138–139.

⁴⁰ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. — Чернівці: Рута, 1998. — С. 14.

⁴¹ Демченко В. Мовне середовище. Екстралінгвістичний нарис про Південь України: Монографія. — Херсон: АЙЛАНТ, 2001. — С. 60.

⁴² Нагорна Л. Українська політична нація: лінії розламу і консолідації // Віче. — 2000. — №1. — С. 139.

⁴³ Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. — С. 118, 247.

⁴⁴ Шумарова Н.П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму: Монографія. — К.: Київський державний лінгвістичний університет, 2000. — С. 56–57.

⁴⁵ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — С. 109.

⁴⁶ Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія — Вид. 2-ге. випр. і доп. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток. Лтд», 2007. — С. 194.